

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

In terris infidelium / Βυζαντινά αριστουργήματα στην Ιταλία

**Μάριος Βασιλόπουλος, *Η Βυζαντινή Τέχνη στην Ιταλία, πρό-
λογος Κωνσταντίνου Σβολόπουλου, Αθήνα 2004***

Είναι γνωστό ότι τα περισσότερα και πιο σημαντικά μνημεία του Βυζαντίου βρίσκονται εκτός Ελλάδος. Είναι κι αυτό ένα εύγλωττο σημάδι της πολιτισμικής απόστασης που χωρίζει το ελλαδικό κράτος με την πάλαι ποτέ Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το ιστορικό παράδοξο όμως γεννιέται τη στιγμή που, στη βάση ακριβώς της μνημειακής αυτής κληρονομιάς, αποπειράθηκαν κατά καιρούς να διατυπωθούν διάφορες πολιτικές θεωρίες, συχνά με έντονα ιδεολογικά στοιχεία, που επεκτείνονται και στην «πολιτική» κι «εθνολογική» κληρονομιά του Βυζαντίου. Η πιο γνωστή από αυτές τις ιδεολογίες είναι η Μεγάλη Ιδέα, που κυριάρχησε στη ρητορεία του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι να ναυαγήσει οριστικά, σε αυτοκρατορικούς υφάλους εντελώς διαφορετικής υφής, το 1922.

Ακλόνητος κι επίμονος παραμένει, όμως, ο μνημειακός πλούτος να μας θυμίζει ότι η πολλαπλή σύνθεση εκείνου του πολιτισμού δεν μπορεί να περιχαρακωθεί μέσα στο ασφυκτικό πλαίσιο που διαμορφώνουν οι οποιεσδήποτε επιδιώξεις, ακόμη και οι πιο νόμιμες, των θεσμικών μορφωμάτων που γεννήθηκαν επάνω στις στάχτες της Ανατολικής Αυτοκρατορίας. Ούτε, βεβαίως, μπορεί να περιοριστεί μόνο στο εκκλησιαστικό επίπεδο, όπως φάνηκε να εννοεί ο Οθωμανός νομοθέτης. Απεναντίας, η ακτινοβολία και η επιρροή της βυζαντινής εικονογραφίας και αρχιτεκτονικής κατάφερε να διασχίσει ακόμη και τα σύνορα της Ευρώπης, αφήνοντας εμφανή ίχνη ακόμη και σε χώρους που πολιτικά ποτέ δεν εντάχθηκαν στην Αυτοκρατορία. Είναι μια πρόκληση για τον ελληνισμό, ιδιαι-

τερα σε χρόνους έντονης πολιτισμικής και θρησκευτικής διαμάχης. Τι έμεινε σήμερα ζωντανό από εκείνο το μεσαιωνικό πολιτισμό; Ποια στοιχεία του προσφέρονται για να αποτελέσουν σήμερα συστατικό εθνικής ταυτότητας; Πώς μπορούν να αναδειχτούν χωρίς να παραποιηθούν; Ποιο στοιχείο, αντιθέτως, εξακολουθεί να έχει καθολική αξία;

Ότι τα ερωτήματα αυτά είναι καίρια κι επίκαιρα διαφαίνεται, παρά-δόξως, μέσω της αρνητικής μεθόδου. Υπάρχει, πράγματι, ακόμη και σήμερα, μια «φοβία», ή μια επιφύλαξη, που πρεσβεύει την απλή άρνηση ή τουλάχιστον την εγγραφή εντός παρενθέσεως οποιουδήποτε πρωτότυπου στοιχείου χαρακτήρισε ιστορικά τον πολιτισμό αυτό. Μια άρνηση επίμονη και συστηματική, που δεν δικαιολογείται μόνο από τους γνωστούς ιστορικούς και θρησκευτικούς λόγους. Τα παραδείγματα δεν λείπουν: φτάνει να αναφέρουμε τους αρνητικούς όρους «βυζαντινολογία» και «βυζαντινισμός» που ακόμη χαρακτηρίζουν τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες.

Στην Ιταλία η καταπολέμηση της βυζαντινής κληρονομιάς ακολούθησε άλλο δρόμο: ουσιαστικά προωθήθηκε μια απόπειρα διαγραφής της ιδιομορφίας της, εγγράφοντας τα σχετικά μνημεία στην ευρύτερη κατηγορία του «παλαιοχριστιανικού» ή του «υστερορωμαϊκού». Με αποτελέσματα συχνά κωμικά, όπως στην περίπτωση της Ραβέννας. Στον Άγιο Βιτάλιο τον Νέο σώζεται, πράγματι, εκείνο το πασίγνωστο ψηφιδωτό του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας που θεωρείται η εικονογραφική αποθέωση της αυτοκρατορικής πολιτικής ιδεολογίας του «ευσεβούς αυτοκράτορα», συστατικό στοιχείο μέχρι και σήμερα της πολιτικής θεωρίας των ορθόδοξων εκκλησιών. Έτσι, μπροστά στην υπάρχουσα μνημειακή πραγματικότητα, επιστρατεύτηκε μια αφαιρετική ιστοριογραφία που προβάλλει το κοινό αλλά διαγράφει συστηματικά κάθε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της, σε μια προσπάθεια ομολογοποίησης και ομαλοποίησης του αλλότριου.

Αυτό τον παραμελημένο και παραποιημένο μνημειακό πλούτο έρχεται τώρα να φωτίσει η μελέτη του Μάριου Βασιλόπουλου, *Η Βυζαντινή Τέχνη στην Ιταλία* (έκδοση του ιδίου με πρόλογο του ακαδημαϊκού Κωνσταντίνου Σβολόπουλου). Ο συγγραφέας, βαθύς γνώστης της βυζαντινής τέχνης, ανέλαβε το δύσκολο έργο να καταγράψει και να εκθέσει, με πλούσια εικονογράφηση, κάθε τι το βυζαντινό που σώζεται στη γειτονική μας χώρα. Ένα ταξίδι κοπιαστικό από τη Βενετία μέχρι το Παλέρμο, περνώντας από το λίκνο του ανατολικού μοναχισμού στην Ιταλία, την Καλαβρία, όπου οι μνήμες της Κωνσταντινούπολης όχι μόνο δεν έχουν ξεθωριάσει, παρά αρχίζουν τα τελευταία χρόνια να επανέρχονται ορμητικά στο προσκήνιο, χάρη στην ποιμαντορική δραστηριότητα της Ιεράς Μητροπόλεως Ιταλίας.

Τα βυζαντινά μνημεία στην Καλαβρία υπέστησαν μετά το σχίσμα δυο ειδών βίαιες παρεμβάσεις. Αφενός είχαμε την απλή καταστροφή. Άλλοτε ακμάζοντα μοναστήρια βρέθηκαν απομονωμένα και περικυκλωμένα, χωρίς δυνατότητα επάνδρωσης και, το κυριότερο, πολιτικής και πνευματικής προστασίας από μέρους της Κωνσταντινούπολης. Έμειναν έτσι εκτεθειμένα στις καταχρήσεις των Νορμανδών κυριάρχων που ιδιοποιήθηκαν ασύστολα μετόχια και περιουσίες. Όταν ο απεσταλμένος του πάπα, Αθανάσιος Χαλκεόπουλος, επισκέφθηκε το 1457-58 τις ελληνικές ενορίες της νότιας Ιταλίας, βρήκε μια κατάσταση βαθιάς παρακμής του ανατολικού κλήρου. Ο οποίος, εντούτοις, εξακολούθησε να υπάρχει, παράλληλα με τους Λατίνους, για έναν αιώνα ακόμη. Από τις εκατοντάδες όμως εκκλησίες και μονές που κάποτε στόλιζαν την περιοχή αυτή, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έμειναν παρά ερείπια.

Η δεύτερη λύση που δόθηκε από την καθολική Εκκλησία στην ελληνορθόδοξη παρουσία στη νότια Ιταλία ήταν ο εσπευσμένος εκλατινισμός. Παραδόξως, τα περισσότερα μνημεία διασώθηκαν ακριβώς χάρη στη μετατροπή τους σε λειτουργικά κέντρα της καθολικής Εκκλησίας. Ήταν η περίοδος της αντιμεταρρύθμισης και ο πάπας δεν μπορούσε να ανεχθεί, κοντά στους μεταρρυθμιστές της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας, να διατηρούνται εστίες ετεροδόξων και στον πολιτικά ασταθή Νότο. Ουδείς γνωρίζει πόσοι ορθόδοξοι πέρασαν τότε από την Ιερά Εξέταση: θα ήταν ευχής έργον να γίνει κάποτε εκείνη η *ad hoc* έρευνα στα αρχεία της, που μέχρι σήμερα αγνοήθηκε από τους βυζαντινολόγους.

Ο συγγραφέας καταγράφει με ιδιαίτερη επιμέλεια ακόμη και απομονωμένες λαύρες, ερημωμένα ξωκκλήσια, όπου διατηρούνται μέχρι σήμερα ίχνη της αρχαίας εικονογράφησης ή αποσπάσματα κάποιας δημόσιας ή ιδιωτικής επιγραφής.

Λίγα χιλιόμετρα πιο πέρα όμως, στη Σικελία, ο εκλατινισμός σκόνταψε μπροστά σε ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο. Στο γεγονός, δηλαδή, ότι τα μεγαλύτερα και πιο σημαντικά χριστιανικά μνημεία του νησιού έφεραν ανεξίτηλη τη βυζαντινή σφραγίδα. Όσο κι αν έκαναν πράξη υπακοής στον επίσκοπο Ρώμης, οι Σικελοί επίσκοποι έπρεπε καθημερινά να αναμετρηθούν με την μεγαλοπρεπή βυζαντινή εικονογραφία στην *Cappella Palatina* του Παλέρμου, στον καθεδρικό ναό του Μονρεάλε ή στην Μητρόπολη της Τσεφαλού. Ακόμη κι όταν ο εκλατινισμός κυριάρχησε πλήρως και ιδιοποιήθηκε τους ντόπιους αγίους (που ανήκαν όλοι τους στην ανατολική Εκκλησία) το θέμα δεν έληξε. Επανήλθε ξανά με την καθολική απαίτηση παλαιών και νέων πιστών να διατηρήσουν την βυζαντινή λειτουργία στην ελληνική γλώσσα. Βεβαίως, δεν ξεπεράστηκε εύκολα η

δυσπιστία της ρωμαϊκής κουρίας: η φιλελληνική ώθηση που έδωσε στη δυτική Εκκλησία ο καρδινάλιος Βησσαρίων εξανεμίστηκε γρήγορα μετά το θάνατό του. Τελικά όμως η ουνιτική επιλογή κατάφερε να επικρατήσει. Είναι γεγονός ότι σε εκκλησιολογικό επίπεδο δημιούργησε σοβαρά προβλήματα, που ακόμη και σήμερα βαραίνουν επάνω στον οικουμενικό διάλογο. Σε ό,τι μας αφορά όμως, είναι επίσης γεγονός ότι έσωσε μέχρι τις μέρες μας κορυφαία βυζαντινά μνημεία της Ιταλίας. Στη Σικελία το πιο λαμπρό παράδειγμα είναι η Μαρτοράνα ή Παναγία του Ναυάρχου (ήταν ο Γεώργιος ο Αντιοχεύς στην υπηρεσία του βασιλιά Ρογήρου Β΄) με τα εξαίρετα ψηφιδωτά. Λίγα χιλιόμετρα έξω από την Ρώμη, ίσως οι ίδιοι Κωνσταντινουπολίτες καλλιτέχνες που εργάστηκαν στη Σικελία, φρόντισαν και για τη διακόσμηση του μεγαλοπρεπούς ελληνικού αβαείου της Κρυπτοφέρης, που ίδρυσε πριν από χίλια χρόνια ο μοναχός Νείλος, κορυφαία μορφή του μοναχικού κινήματος της Καλαβρίας. Μέσα στη Ρώμη, Άραβες Μελκίτες ιερείς λειτουργούν σήμερα στην Παναγία του Κοσμηδίου του βου αιώνα, στην καρδιά του αρχαίου ρωμαϊκού forum.

Ο πολύτιμος τόμος του Βασιλόπουλου δεν παραμελεί ούτε τις, σε μεγάλο μέρος ανεξερεύνητες, λαύρες και εκκλησίες με την πλούσια εικονογράφηση, που βρίσκονται στην περιοχή με τις gravine («εγγραφές»), δηλαδή τις απότομες σχισμές στο έδαφος που επεκτείνονται από την δυτική Απουλία έως τα Βασιλικάτα. Εκεί το έδαφος είναι εύθρυπτο και απαιτείται άμεση επέμβαση των ικανότατων Ιταλών συντηρητών για να μην χαθεί αυτή η μικρή «Καππαδοκία της Δύσης».

Διαφορετική είναι η ιστορία των βυζαντινών μνημείων της Βενετίας. Εδώ δεν είχαμε βυζαντινή παρουσία, αλλά αυθεντική πολιτισμική επιρροή, μέσω των στενών εμπορικών δεσμών της Γαληνοτάτης με την Βασιλεύουσα. Ο ίδιος ο Άγιος Μάρκος οικοδομήθηκε κατά το πρότυπο του ναού των Αγίων Αποστόλων στην Πόλη. Επίσης, σημαντική μαρτυρία της βυζαντινής επιρροής είναι και η λατρεία των εικόνων που, μοναδικό φαινόμενο στον καθολικό κόσμο, διαδόθηκε σε κάθε επίπεδο στην Βενετία.

Γενικότερα, όμως, μόνον στην Ιταλία μπορεί κανείς να θαυμάσει ειχόνες της περιόδου της εικονομαχίας, αφού, ως γνωστόν, η θρησκευτική αυτή έριδα δεν επεκτάθηκε στη Δύση. Ιδιαίτερα στην Παναγία του Τραστέβερε, δίπλα ακριβώς στα έξοχα συντηρημένα βυζαντινά ψηφιδωτά, μπορεί κανείς να θαυμάσει την ιστορική εικόνα Regina Coeli του βου αιώνα, που επηρέασε βαθύτατα την μετέπειτα εικονογραφία της αιώνιας πόλης: η Βασίλισσα των Ουρανών συμβολίζει την ίδια την αυτοκρατορική πρωτεύουσα που, μέσω του μικρού Ιησού, καθισμένου στα γόνατα της έθρονης Παναγίας, κυριαρχεί την οικουμένη.

Η μελέτη του Βασιλόπουλου κατέληξε σε μία σοβαρή, αλλά και αισθητικά απαιτητική, έκδοση για μια ουσιαστικά άγνωστη πολιτισμική παρουσία στην Ιταλία. Ένα απλό ξεφύλλισμα αρκεί για να προκαλέσει ακόμη και στον πιο ανυποψίαστο αναγνώστη νέους προβληματισμούς γύρω από τις πραγματικές διαστάσεις του βυζαντινού πολιτισμού, ακόμη και πέρα από τα όρια πολιτικής επιρροής του. Συνεισφέροντας έτσι στην όλο και πιο κοπιαστική και όλο και πιο προβληματική αναζήτηση σημείων αναφοράς στη διαμόρφωση της πολιτισμικής και εθνικής μας ταυτότητας.

Δημήτρης Δεληολάνης